INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE ASPEKTUALLÍQTÍŃ TÁKIRARLÍLÍQ, ÁDETLILIK, INTENSIVLIK HÁM NÁTIYJELILIK ÓZGEShELIKLERI

Musayev Abish Abilkaziyevich – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*
abishmusaev@gmail.com
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

ОСОБЕННОСТИ ПОВТОРЯЕМОСТИ, ПРИВЫЧНОСТИ, ИНТЕНСИВНОСТИ И РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ АСПЕКТУАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Мусаев Абиш Абилказиевич – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

ASPECTUAL PECULIARITIES OF ITERATIVITY, HABITUALITY, INTENSITY AND RESULTATIVITY IN THE ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Musayev Abish Abilkaziyevich – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: aspektuallik, takroriylik, odatiylik, intensivlik, natijaviylik, ingliz tili, qoraqalpoq tili, badiiy diskurs.

Rezyume. Maqolada ingliz va qoraqalpoq tillarida takroriylik, odatiylik, intensivlik va natijaviylik ma'nolarining leksik, grammatik va diskursiv xususiyatlari qiyosiy tarzda o‘rganiladi. Ushbu aspektual ma’nolarning badiiy diskursdagi vazifasi, ularning o‘zaro bog‘liqligi va farqlash mezonlari misollar asosida muhokama qilinadi.

Ключевые слова: аспектуальность, повторяемость, узуальность, интенсивность, результативность, английский язык, каракалпакский язык, художественный дискурс.

Резюме. В статье сопоставительно рассматриваются лексические, грамматические и дискурсивные особенности значений повторяемости, узуальности, интенсивности и результативности в английском и каракалпакском языках. На примерах анализируются их функционирование в художественном дискурсе, взаимосвязь и критерии разграничения.

Key words: aspectuality, repetition, habituality, intensity, resultativity, English, Karakalpak, literary discourse.

Summary. The article presents a comparative analysis of the lexical, grammatical, and discourse-related features of repetition, habituality, intensity, and resultativity in English and Karakalpak. Using examples, it examines how these meanings function in literary discourse, how they relate to one another, and how they can be distinguished.

Kirisiw. Tákirarlılıq, ádetlilik, intensivlik hám nátiyjelilik hárekettiń waqıt ishindegi ishki dúzilisin túrli ólshemlerde táriyipleydi. Tákirarlılıq bir qıylı yamasa uqsas háreketlerdiń sanın, ádetlilik olardıń belgili bir dáwir ushın normativlik qásiyetke aylanǵanın, intensivlik hárekettiń kúshi hám pátin, nátiyjelilik bolsa waqıyadan keyin júzege kelgen jaǵdaydı túsindirip beredi. Bul mániler bir-birinen ǵárezli emes, yaǵnıy tákirarlanıwshı háreket ádetke aylanıwı, intensiv process bolsa nátiyje shegarasına tezirek jetiwi múmkin.

V.D.Klimonov leksikalıq aspektuallıqtı kvantifikaciya (san-muǵdar ólshemi) menen baylanıstırıp, háreketti san-muǵdar, waqıt fazası, intensivlik hám qatnasıwshılar qamtıwı boyınsha kategoriyalarǵa bóliw múmkinligin kórsetedi [1: 22-25]. Bul qatnas tákirarlılıqtı ápiwayı ráwish mánisi emes, al jaǵdaydıń esaplanıw usılı sıpatında túsindiriwge imkaniyat beredi. Bir mártelik háreket, sheklengen seriya, ashıq tákirarlanıw hám ádetli nızamlılıq bir feyildiń túrli kontekstlik kórinisleri esaplanadı. R.Binnik háreket tárizleri klassifikaciyasında faza menen bir qatarda iterativlik (tákirarlılıq), intensivlik, inxoativlik (baslanıw mánisi) hám basqa da mánilerdiń túrli qatlamlarǵa tiyisli ekenligin kórsetedi. Olardı birden-bir belginiń ápiwayı túrleri sıpatında emes, al predikat dúzilisin túrlishe ózgertiwshi ámeller sıpatında bahalaw zárúr [2:202-207]. Sol sebepli, tákirarlılıq aktlerdi seriyalarǵa bólse, intensivlik olardıń sanın emes, al hárekettiń keshiw dárejesin ózgerttiredi, nátiyjelilik bolsa háreketten keyingi jaǵdaydı aldıńǵı planǵa shıǵaradı. B.Komri ádetlilikti belgili bir jaǵdaydıń tek kóp márte júz beriwi emes, al uzaq dáwirdi sıpatlawshı qásiyet sıpatında súwretleydi [3:27-33]. Máselen, inglis tilindegi *He visited us three times* gápi sheklengen tákirarlanıwdı bildirse, *He used to visit us* gápi bolsa ótmish dáwiri ushın ádetli qatnastı isletedi. Qaraqalpaq tili mısalında *Ol úsh ret keldi* hám *Ol kelip turatuǵın edi* qarama-qarsılıǵı da sanlı seriya menen sıpatlawshı ádetti bir-birinen ajıratadı.

J.Baybi hám E.Daldıń tiller aralıq izertlewinde ádetlilik hám dawamlılıq kórsetkishleri perfektiv (pitken) hám imperfektivke (pitpegen) salıstırmalı semantikalıq jaqtan arnawlıraq hám kóbinshe kemrek grammatikalasqan túrler sıpatında táriyplenileri [4:54-57]. Bul nátiyje ádetlilikti hár bir tilde tayar, birden-bir morfologiyalıq kategoriya dep qabıl etpew kerekligin kórsetedi. Máselen, inglis tilinde *used to, would, Simple* formaları hám rawishler, qaraqalpaq tilinde bolsa *-atuǵın/-etuǵın edi*, *-ıp júr-*, *-ıp tur-* hám de waqıt anıqlawshıları funkcional maydanniń túrli bóleklerin quraydı. Sh.Safarov mánińiń belgili bir qarım-qatnas ortalıǵında qáliplesiwin hám kórkem diskursta dóretiwshilik penen qayta jaratılıwın atap ótedi [5:93-96]. Sol sebepli, bul mánilerdi tek ǵana formalıq kórsetkishlerdiń dizimi arqalı emes, al personaj xarakteri, waqıyalar ritmi hám avtordıń bahası menen birgelikte analizlew zárúr. Bir qıylı tákirarlanıw komikalıq ritm, psixologiyalıq basım yamasa kúndelikli ádet wazıypasın atqarıwı múmkin.

Ǵ.Mirsanov túrkiy tillerde kómekshi feyillerdiń baslanıw, dawamlılıq, tákirarlılıq, intensivlik hám nátiyje sıyaqlı aspektual jaǵdaylardı payda etetuǵının atap ótedi [6:64]. Qaraqalpaq materialları bul pikirdi tastıyıqlaydı, yaǵnıy bir mánili feyil *ber, tur, júr, qoy, qal, al, shıq, pitker* kómekshileri menen birigip, hár qıylı akcionallıq hám pragmatikalıq reń aladı.

Metodologiya hám nátiyjeler.

Tákirarlılıqtıń semantikalıq túrleri. Tákirarlılıq yamasa iterativlik bir jaǵdaydıń bir neshe márte júz beriwin bildiredi hám onı *sheklengen* hám *sheklenbegen* túrlerge bólip qarawǵa boladı. Máselen, inglis tilinde *twice knocked* sóz dizbegi anıq eki háreketti, *kept knocking* bolsa aqırǵı shegarası berilmegen seriyanı kórsetedi. Distributiv tákirarlanıwda háreket túrli subekt yamasa obyektlerge bólistirilse, frekventativ tákirarlanıwda waqıyanıń waqıt aralıǵındaǵı jiyiligi tiykarǵı belgi esaplanadı. Tákirarlanıwdıń intervalı (aralıǵı) da mánini ózgerttiredi. Salıstırılıp atırǵan inglis tilinde *again* birligi dárriw yamasa keyingi qayta júz beriwdi, *from time to time* sóz birikpesi tártipsiz intervaldı, *every morning* turaqlı dáwirlikti bildiredi. Qaraqalpaq tilinde bolsa *jáne, qaytadan, geyde, waqıt-waqtı menen, hár kúni* sıyaqlı birlikler usı qatnaslardı sáwlelendiredi. Kontekst intervaldı belgilemese, dawamlılıq (*Progressive*) qısqa aktlerdi tıǵız seriya sıpatında talqılawǵa beyim boladı. Mısal: *Bul nege qurıdan-qurı tura beredi? - dep oylap qoydı hár waq, hár waq.* [10:3] Bul mısalda qaraqalpaq tilindegi *hár waq* reduplikaciyası pikirdiń qayta-qayta oralıwın kórsetedi. *Oylap qoydı* sheklengen mental akt bolsa da, waqıt sóziniń tákirarlanıwı onı ashıq psixologiyalıq seriyaǵa aylandıradı.

Inglis tilinde tákirarlılıq quralları. Inglis tilinde *again, repeatedly, several times, twice, every time* sıyaqlı birlikler tákirarlanıw sanın hám intervalın anıqlaydı. Sonday-aq *keep/go on + V-ing* qurılması ashıq hám kóbinshe subekttiń erkine qarsı dawam etip atırǵan seriyanı, *would + infinitive* bolsa ótmishtegi qayta-qayta júz bergen háreketti bildiredi. Reduplikaciya, yaǵnıy tákirarlaw grammatikalıq qural emes, biraq *again and again* sıyaqlı jup tákirar sózler emocionallıq jaqtan kúsheytilgen tákirarlanıwdı payda etedi. Mısalı: *1) And then she did it up again nervously and quickly* [7:13]. Mısalda aldın orınlanǵan háreketтiń qayta ámelge asırılǵanın kórsetedi. Gáptegi *again* birligi nátiyjeni biykar etip, háreketti jaña aylanısqa kirgizedi, *nervously and quickly* rawishleri bolsa tákirarlanıwǵa psixologiyalıq intensivlik qosadı. Usılayınsha, iterativlik (tákirarlılıq) hám intensivlik bir konstrukciyada óz ara baylanısadı. Kórkem tekstte personajlardıń keliwi, sóylesiwi hám básekileri *often, always, every day* sıyaqlı markerler menen seriyalarǵa bóliniwi múmkin. Joqarıdaǵı ekinshi (2) mısal kontekstinde bir pikirdiń qayta-qayta tilge alınıwı sáwbettiń sozılǵanın túsindiredi. Gáptegi *continue* birligi fazalıq dawamlılıqtı, al sóylew aktiniń mazmunı tákirarlanıwdı tastıyıqlaydı.

Qaraqalpaq tilinde tákirarlılıqtıń sáwleleniwi. Qaraqalpaq tilinde *eki ret, eki márte, qaytadan, jáne, qayta-qayta, kúnde, hár saparı* sıyaqlı leksikalıq birlikler tákirardıń sanı hám dáwirligin belgileydi. Feyil túbiriniń reduplikaciyası, *-qıla/-kile, -ǵıla/-gile* affiksları hám *-a ber-, -ıp tur-, -ıp júr-* kómekshi modelleri háreket seriyasınıń tıǵızlıǵı, uzaqlıǵı yamasa ádetliligin bildiredi. Mısalı: *Niyetbay maǵan tıǵıla beredi, bawırıma kirip baratır* [10:59]; Mısaldaǵı sıyaqlı qısqa múddetli aktleri tekst dawamında túrli jaǵdaylarda qaytalanıp, personaj múnásibetiniń tákirarlı belgisine aylanadı. Jalǵız gápte *tıǵılıw* sheklengen aktti, keń kontekstte bir hádiyseli hárekettiń qaytalanıwı xarakterologiyalıq iteraktivlikti payda etedi.

Ádetliliktiń lingvistikalıq mánisi. Ádetlilik belgili bir dáwir dawamında tákirarlanıp, subekt yamasa ortalıq ushın xarakterli ózgeshelikke aylanǵan jaǵdaydı ańlatadı. Hár bir ádetli jaǵday tákirarlanıwdı názerde tutadı, biraq hár qanday tákirarlanıw ádet emes. Mısalı, *three times* sıyaqlı sheklengen seriya fakti esaplanadı, *usually* yamasa *used to* bolsa tákirarlanıw sanın emes, dáwirdiń ulıwmalıq tártibin belgileydi. Ádetlilik statikalıq hám dinamikalıq qatlam ortasında turadı. Belgili bir aktler dinamikalıq bolsa da, olardıń ulıwmalasqan seriyası subekttiń turaqlı ózgesheligi sıpatında sáwlelenedi.

Inglis kórkem diskursında ádetlilik. Inglis tilinde *used to + infinitive* konstrukciyası hárekettiń ótmishtegi jaǵdayın yamasa ádetin, *would + infinitive* bolsa tiykarınan qayta-qayta orınlanatuǵın háreketti ańlatadı. Aspektual formada *Ápiuayı ótken* máhál (*Simple Past*) waqıt ráwishleri menen ádetlilik mánisin alsa, *Ápiuayı házirgi* máhál (*Simple Present*) personajdıń turaqlı tártip-háreketin (minez-qulqın) kórsetedi. Sonday-aq, *always* emocionallıq kontekstte ádetten narazılıqtı yamasa tańlanıwdı, *usually* neytrallıq normanı, *often* bolsa joqarı jiyilikti belgileydi. Mısal: *1) Expenses had been greater than she had calculated. They always are …* [7:13]; *2) .. near the door that he always entered* [7:14]. Birinshi (1) mısal qarjılıq jaǵdaydı ulıwmalıq ádetli nızamlılıqqa aylandıradı. Inglis tilindegi *Present Simple* forması hám *always* birligi sóylewshiniń ironiyalıq ulıwmalastırıwın júzege keltiredi. Bul jerde ádet personaj háreketi emes, turmıs tájiriybesine tiyisli kaytalanıwshı scenariy esaplanadı. Ekinshi (2) mısalda personajdıń esik qasında otırıwı aytıladı. Gáptegi *always entered* belgili bir keńislik jolınıń ádetliligin belgilese, bul maǵlıwmat personajdıń kútiw háreketin túsiniw ushın fon jaratadı. Ádetli marshrut jalǵız keshedegi keskin ushırasıw ushın kompoziciyalıq baǵdar xızmetin atqaradı.

Qaraqalpaq kórkem diskursında ádetlilik. Qaraqalpaq tilinde ádetlilik *-atuǵın/-etuǵın, -ar/-er, -adı/-edi* formaları, *edi* kómekshisi hám *kúnde, hár waqıt, ádette, mudamı, tez-tez* sıyaqlı ráwishler menen ańlatıladı. Sonday-aq, *-ıp júr-* hám *-ıp tur-* konstrukciyaları da uzaq dáwirdegi tákirarlanıwshı xızmetti xarakterlewshi ádetke aylandırıwı múmkin..

Intensivlik hám onıń dárejeleri. Intensivlik hárekettiń kúsh, pát, tıǵızlıq hám emocionallıq tásir dárejesin ańlatadı. Ol aspektuallıqqa hárekettiń qanday ótiwin belgilewi menen kiredi. Intensiv xızmet tez nátiyjege alıp keliwi múmkin, biraq tezlikti avtomatlı túrde júzege keltirmeydi: *ran fast* házir de tezlik, *quickly wrote the letter* bolsa tezlik jaǵdayınıń qısqa múddette orınlanǵanın kórsetedi. Inglis tilinde *very, deeply, violently, rapidly, intensely* sıyaqlı ráwishler, *rush, dash, scream* sıyaqlı intensiv leksemalar, *keep V-ing* hám *emphatic do* konstrukciyaları dárejeni asıradı. Qaraqalpaq tilinde *júdá, qattı, oǵada, tez, birden, bar kúshi menen* birlikleri sonday-aq *baqır-, dúgir-, atırıl-* sıyaqlı feiller intensiv háreketti kodlaydı.

Intensivlik kúsheyiw hám páseyiw fazalarına iye. Áste-áste kúsheyip barıwshı qálipine dinamikalıq dáreje ózgerisin, oǵada kúsheyiw qálpi bolsa turaqlı joqarı dárejeni bildiredi. Qaraqalpaq tilinde *barǵan sayın kúsheydi, áste páseydi, qattı ashıwlandı* modelleri intensivliktiń shkalalıq tábiyatın kórsetedi. Shkalanıń joqarı shegarası gápinde terminativ shegara sıpatında qayta analizlenedi.

Nátiyjeliliktiń semantikalıq dúzilisi. Nátiyjelilik háreket tamamlanǵannan keyin saqlanıp qalatuǵın jaña jaǵdaydı

sáwlelendiredi. Ol tamamlanǵanlıqtan ayırmashılıqqa iye boladı. Mısalı, *stop working* birligi procestiń toqtaǵanın, *finish the work* nátiyje shegarasına jetilgenin, *have written the letter* bolsa tayar xattıń keyingi baǵdar shegarasında áhmiyetli ekenin kórsetedi. Nátiyje subekt, obyekt yamasa ortalıq jaǵdayında sáwleleniwi múmkin. Inglis tilindegi *Perfect* aldınǵı hádiyse hám keyingi referens shegarası ortasındaǵı baylanıstı belgileydi. *Resultative Perfect* nátiyjeni, *experiential Perfect* tájiriybeni, *persistent Perfect* dawamlılıqtı sáwlelendiredi. Bul tildegi *already, just, yet* hám *finally* markerleri nátiyjeniń waqıt dawamındaǵı kútiliwin anıqlaydı. Leksikalıq nátiyjelilikte bolsa, *wipe the table clean* sıyaqlı konstrukciyalarda nátiyje jaǵdayı bólek komponent penen ańlatıladı.

Qaraqalpaq tilinde *-ıp qoy-, -ıp qal-, -ıp al-, -ıp shıq-, -ıp pitker-, -ıp bol-* modelleri nátiyjeniń túrli reńlerin beredi. *Qoy-* qısqa yamasa óz qálewi menen bolǵan nátiyjeni, *qal-* kútilmegen hám subekt qadaǵalawınan tısqarı jaǵdaydı, *al-* subekt mápi yamasa iyeleniwdi, *shıq-* tolıq qamtıp alıwdı, *pitker-* bolsa aqırǵı shegaraǵa jetilgenin kórsetedi.

Diskursiv hám pragmatikalıq wazıypalar. Tákirarlılıq kórkem tekstte ritm jaratadı. Qısqa aktlerdiń izbe-izligi háreketti tezlestiredi, al birdey konstrukciyanıń qaytalanıwı psixologiyalıq qısımdı yamasa monotonlıqtı kúsheytedi. Bul tillerdegi *again and again* hám *qayta-qayta* markerleri oqıwshını bir waqıt sheńberinde uslap turadı. Anıq sanlı tákirarlaw bolsa seriyanı juwmaqlap, keyingi hádiysege ótiw imkaniyatın beredi. *Ádetlilik* personaj hám ortalıqtı táriypleydi. Avtor qaharmannıń *always, usually, used to* yamasa *mudamı, ádette, -atuǵın edi* formalarındaǵı háreketlerin kórsetip, onıń turaqlı ózgesheligin jaratadı. Sonnan keyin ádettiń buzılıwı syujet burılısına aylanadı: *«ádette solay eter edi, biraq bul sapar...»* modeli kútilmegen hádiysege negiz tayarlaydı. *Intensivlik* avtor bahasın hám personaj sezimlerin kodlaydı. Neytral bolǵan *walked* birligi ornına *rushed, said* ornına *screamed* saylanıwı hádiyseniń obyektiv háreketinen tısqarı subektiv tarawlılıqtı da bildiredi. Qaraqalpaq tilinde *júgirip ketti, baqırıp jiberdi, qattı qıstı* modellerinde de leksikalıq tańlaw hám kómekshi komponent ekspressivlik kózqarastı qáliplestiredi. *Nátiyjelilik* sebep-aqıbet baylanısın bekemleydi hám epizodtıń keyingi jaǵdayın belgileydi. *Perfect* yamasa nátiyjelilik kómekshisi arqalı oqıwshı qaysı obyekttiń ózgergenin hám bul ózgeris keyingi háreketlerge qanday shárayat jaratqanın ańlaydı. Sonlıqtan nátiyje formaları syujette informaciyanı alǵa ilgeriletiwshi kompoziciyalıq baylanıstırıwshı wazıypasın atqaradı.

Juwmaq. Eki tilde tákirarlılıq, ádet, dáreje hám nátiyje universal kontseptual kategoriyalar esaplanadı. Olardıń ayırmashılıǵı formallıq orayında bolıp, inglis tilinde máhál-aspekt formaları, modallıq-fazalıq konstrukciyalar hám ráwishler, al qaraqalpaq tilinde bolsa affiksaciya, reduplikaciya, ráwishlik-kómekshi feyil kompleksleri hám waqıt birlikleri úlken júkti kóteredi. Inglis tilinde *used to* hám *would* ótmish ádetin arnawlı bildirse, qaraqalpaq tilinde *-atuǵın/-etuǵın edi* forması hám jaǵday, hám háreket ádetin qamtıp aladı. Inglis tilindegi *keep V-ing* konstrukciyası qaraqalpaq tilinde *-a ber-* forması menen jaqın, biraq hár eki konstrukciyanıń emocionallıq hám agent qadaǵalawına baylanıslı reńleri kontekstte tekseriliwi shárt. *Perfect* aspektiniń qaraqalpaq tilinde jalǵız bir ekvivalenti joq, nátiyje hár qıylı zaman forması hám kómekshi feyiller kompleksinde sáwlelenedi.

Adebiyatlar

1. Климонов В.Д. Лексическая аспектуальность в русском языке. // Вопросы когнитивной лингвистики, №1, 2005. – С. 22-25.
2. Binnick R. I. Time and the Verb: A Guide to Tense and Aspect. – New York-Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 202-207.
3. Comrie B. Aspect. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – P. 27-33.
4. Bybee J.L., Dahl O. The Creation of Tense and Aspect Systems in the Languages of the World. // Studies in Language, 1989, Vol. 13, № 1. – P. 54-57.
5. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013.
6. Мирсанов Ғ.Қ. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш-ҳаракат феълларининг акционал ва аспектуал хусусиятлари: филол. фан. номз. ... дис. – Самарқанд, 2009.
7. O'Henry. 100 Selected Stories. – Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited Cumberland House, 1995.
8. Austen J. Pride and Prejudice, ebook by Planet PDF. http://www.planetpdf.com.
9. Binchy M., Firefly Summer. – London: «Arrow books», 2006.
10. Алламбергенов К. Қуслар қайтқан кун. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
11. Нызанов М. Таңламалы шығармалары. VIII том, Роман, гүрриңлер, драбблер. – Нөкис: «Билим», 2018.